

Maig 2019

Conservatori Professional Mestre Vert

CARCAIXENT

APRENTATGE BASAT EN L'ENSENYAMENT

COORDINADORS:

- Fabiola Tomás García - Cap d'Estudis i professora de piano
- Ramon Álvarez Lorca - Cap del departament de piano i professor de piano

Modalitat: participació individual

Tipologia: projecte nou

INDEX

1.	Justificació	p. 3
2.	Projecte	
2.1.	Marc Teòric	p. 4
2.2.	Originalitat	p. 10
2.3.	Metodologia	p. 11
2.4.	Sostenibilitat	p. 12
2.5.	Transferència	p. 12
2.6.	Participació	p. 13
2.7.	Caràcter Inclusiu	p. 14
2.8.	Plurilingüisme	p. 14
3.	Avaluació i impacte	
3.1.	Indicadors i criteris d'avaluació	p. 15
3.2.	Instruments d'avaluació	p. 18
3.3.	Impacte	p. 19
4.	Conclusions	p. 19
5.	Pressupost	p. 19
6.	Annex	p. 21

1. Justificació

Aquest projecte és el resultat de la reflexió dilatada d'un claustre de professors àvid d'aprendre i millorar la qualitat d'ensenyança del seu centre. L'ABE (Aprentatge Basat en l'Ensenyament) consisteix en desdibuixar el rol del pedagog/a fins al punt de barrejar-se amb la figura de l'alumne/a. Mitjançant breus sessions l'alumnat s'impartirà classe recíprocament. Aquesta idea sorgeix per a donar resposta a diferents necessitats plantejades de manera reiterada pel professorat. El propòsit principal d'aquestes és augmentar el nivell de l'alumnat millorant la qualitat de l'ensenyança impartida al nostre centre.

El punt de partida de la investigació ens remonta a l'època de la il·lustració, quan el secretari de Diderot, Joseph Joubert, va escriure la cèlebre frase: *Enseigner c'est apprendre deux fois*. Són nombrosos els estudis que, desde la publicació d'aquesta il·lustradora cita, han subratllat els beneficis que la pràctica d'ensenyar aporta al docent. Quan les evidències són tan clares, iniciar una investigació per a tractar d'incorporar aquest recurs a l'aula es presenta com una obligació moral per a qualsevol docent.

D'altra banda, el professorat ha de participar, més que qualsevol altre col·lectiu, de l'ALV (Aprentatge al Llarg de la Vida) encunyat per l'UNESCO. Si bé és cert que els diferents CEFIRE's s'encarreguen d'aquesta tasca, les demandes del nostre professorat excedeixen sovint les programacions d'aquests òrgans, a més de resultar massa específiques. Aquest projecte planteja la possibilitat d'organitzar sessions formatives sobre pedagogia amb experts del món de la música en les quals participen tant el professorat com l'alumnat. Aquestes sessions-taller permetran al nostre alumnat adquirir nocions sobre pedagogia i al professorat l'actualització de la seua pràctica mitjançant la incorporació de noves metodologies i recursos.

Respecte al panorama actual, la realitat del nostre centre ens mostra que la ensenyança és una opció real per a un altíssim percentatge del nostre alumnat, ja siga com a opció professional principal o com a opció secundària o complementària. No obstant, i sorprenentment, el nombre d'alumnat que tria l'itinerari de pedagogia al finalitzar els estudis professionals és mínim. Com la interpretació és l'únic itinerari possible als Conservatoris Professionals de Música, al finalitzar aquestos estudis, l'alumnat continua formant-se, gairebé per inèrcia, en aquesta direcció. La programació d'una xarrada d'orientació pot ser una opció magnífica però amb aquest projecte es pretén anar més enllà oferint a l'alumnat l'experiència de la pràctica docent en una situació real, creant, a més a més, el context ideal on descobrir la seua vocació.

Finalment, és significatiu esmentar un últim conflicte a resoldre que se'ns presenta en realitat com una oportunitat. El Conservatori Mestre Vert ve organitzant cada curs escolar una Setmana Cultural que regala a l'alumnat la possibilitat de participar en activitats d'un gran nivell i qualitat amb professionals de tot arreu. Malgrat els esforços del claustre per confeccionar una programació de qualitat la participació de l'alumnat els darrers anys ha experimentat un considerable descens. Amb aquesta iniciativa sorgeix l'oportunitat perfecta per transformar la nostra Setmana Cultural, fer-la més dinàmica i atractiva i aconseguir així que l'alumnat obtinga vertader profit d'aquesta.

Aspectes clau

Els objectius del nostre projecte són:

- Augmentar el nivell de l'alumnat.
- Millorar la qualitat de l'ensenyança impartida al centre.
- Incorporar un nou recurs d'aprenentatge que permeta a l'alumnat aprofitar-se dels beneficis de la pràctica d'ensenyar.
- Crear un context de formació i reciclatge de qualitat pels docents.
- Oferir a l'alumnat la pràctica en un context real d'una molt probable futura opció laboral (opció que, a més a més, pot triar-se al finalitzar els estudis al nostre centre).
- Reformular la Setmana Cultural del centre.

2. Projecte

2.1. Marc Teòric

Aquesta investigació s'ha desenvolupat amb el recolçament d'un brevíssim context legal, la demostració del poder de l'ensenyança en l'aprenentatge i l'exposició d'aspectes didàctics claus per a la metodologia proposada.

Context Legal

Aquesta iniciativa ha estat impulsada pel moviment innovador i les tendències reformadores que desde fa uns anys estan revolucionant el panorama educatiu europeu i, fins i tot, mundial. Els objectius estratègics establerts per a la U.E. al projecte d'Educació i Formació 2020 (ET 2020) emparat pel marc estratègic per a la cooperació europea són:

1. Fer realitat l'aprenentatge permanent i mobilitat.
2. Millorar la qualitat i eficàcia de l'educació i la formació.
3. Promoure l'equitat, la cohesió social i la ciutadania activa.
4. Incrementar la creativitat i la innovació.

Tots quatre estan contemplats en aquest projecte. D'altra banda, la LOE en el seu Art.91.1./ incita: "La investigación, la experimentación y la mejora continua de los procesos de enseñanza correspondiente".

Per últim, l'Ordre 31/2016, de 4 de juliol, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, estableix les bases reguladores de les subvencions i assignacions econòmiques per a la realització de projectes d'investigació i innovació educativa en centres educatius no universitaris de la Comunitat Valenciana.

Evidències de l'eficàcia de l'ABE

Com resa el proverbi xinès, atribuït al pensador Confucio: "Dis-me alguna cosa i la oblidaré, ensenya-me-la i la recordaré, però fes-me partícip d'ella i l'aprendré", per a inspirar aprenentatges de per vida és essencial la implicació dels aprenents. La millor eina de motivació és dotar de significativitat el procés d'ensenyança-aprenentatge i quin millor pretext que el compromís d'ensenyar allò que s'ha après. Einstein ho explicava així: "si no pots explicar alguna cosa de forma senzilla, és que ni tu mateix ho has entès" (tot i que la [wikiquote](#) qüestiona l'autoria d'aquesta cita).

Però més enllà de les cites és necessària la investigació i les evidències científiques. El nou paradigma que ens espera a la futura societat de l'aprenentatge implica que tots estem en constant formació. Tant els professors com els alumnes tenim la responsabilitat de compartir l'ensenyament i l'aprenentatge:

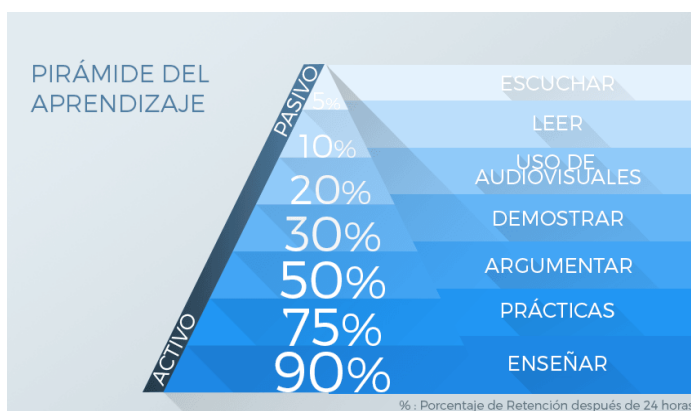
Una sociedad del conocimiento democrática y sostenible no puede esperar que la ciudadanía aprenda a lo largo de su vida de enseñantes profesionales únicamente. Esto limitaría el acceso a la formación permanente a quien se lo pudiera pagar, creando una sociedad todavía más dual. Como ya sucede en la Red, todos tendremos que aprender y enseñar. Las escuelas tendrán que ser instituciones donde todos –alumnado y profesorado– enseñan y aprenden. Esto implica promover que el alumnado enseñe (a sus compañeros y compañeras) y que los maestros aprendan (enseñando). Seguramente, implica que, en este futuro inmediato, ya no basta con aprender a aprender, sino que también hay que aprender a enseñar. (Duran, 2014, p. 40)

Aquest entorn desafiant, i a la vegada il·lusionant, ha provocat l'augment de la investigació en aquest camp i la proliferació d'estudis científics a les últimes dècades. Tant la revista [science](#) com la revista [science direct](#) demostren que el quocient intel·lectual del primogènit d'una família sol ser major a conseqüència del temps que aquest ha emprat ensenyant als seus germans.

També a Texas, Estats Units, es va manifestar l'interés pels beneficis d'aquesta eina indispensable al nostre futur pròxim. El consultor educatiu i professor Cody Blair va estudiar durant 18 anys els mecanismes que fem per aprendre i recordar. D'aquesta investigació va sorgir la Piràmide de l'aprenentatge, la qual jerarquitzava les possibles activitats a desenvolupar pels aprenents de la següent manera:

Imatge 1

Piràmide de l'aprenentatge de Cody Blair

Font: [Centro Hera](#)

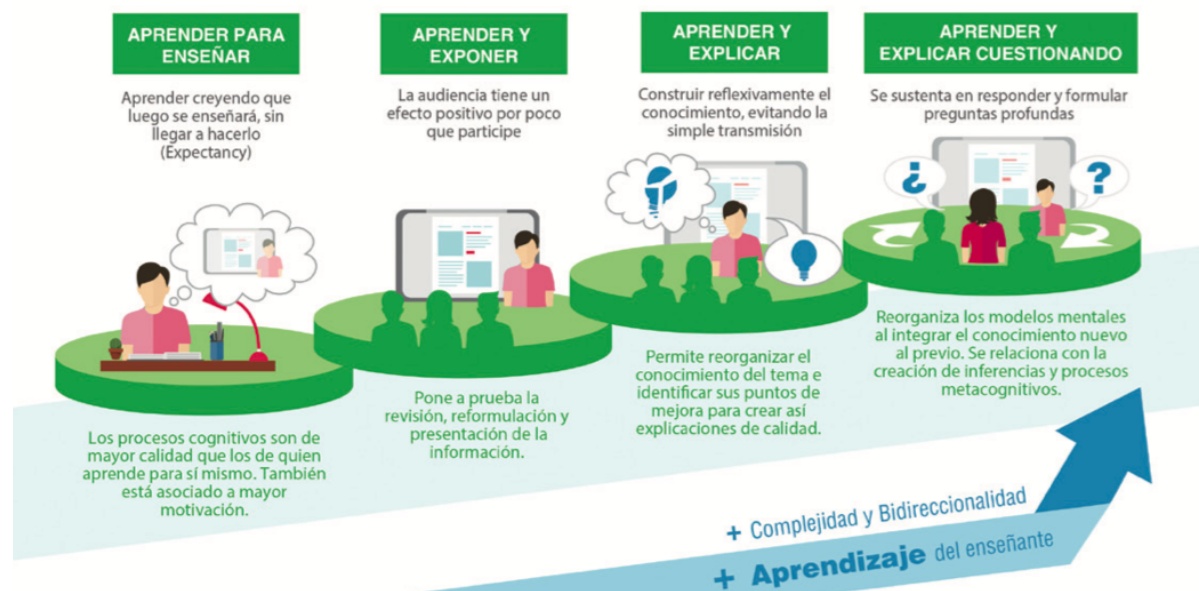
Aquest esquema representa el percentatge d'aprenentatge que l'alumne/a pot retindre després de 24 hores segons el recurs metodològic emprat per a obtindre'l. De nou, a la il·lustració es posa de relleu l'altíssim potencial que l'acció d'ensenyar té per l'aprenent, fins al punt de considerar que amb l'ensenyament tenen lloc els processos cognitius més eficaços per aprendre.

Cody Blair va estar nomenat *the outstanding middle school science teacher of the year* per la *international honor society of science and engineering*. Als seus articles defensa pràctiques com: anar més enllà de la zona de confort (és a dir, provar noves estratègies distintes de les emprades habitualment), plantejar preguntes profundes i reflexionar o estudiar pensant a llarg plaç (ell ho exemplifica amb la frase: *study less, review more*). Tots aquestos recursos són posats en pràctica amb l'ABE, ja que es tracta d'una nova manera d'estudi pels aprenents, implica la reflexió i el sorgiment d'interrogants tant en el moment de l'acció com en la preparació de les classes i exigix un estudi a llarg plaç, ja que l'alumnat necessita retindre els aprenentatges i organitzar-los per tal d'explicar-los posteriorment als seus "alumnes".

Paral·lelament en el temps, a la UAB el grup de recerca sobre aprenentatge entre iguals (GRAI), dedicava 15 anys a la investigació d'aquesta eina d'aprenentatge, creant i publicant abundant literatura científica al respecte. Segons un dels experts investigadors d'aquest grup, David Duran, el procés cognitiu d'aprendre és més efectiu si es desenvolupa en una situació d'*expectancy* ja que l'alumne/a posa major esforç en identificar les qüestions rellevants i organitzar-les amb sentit per tal de poder ensenyar-les en un futur. La següent il·lustració mostra sintèticament les conclusions a aquest respecte:

Imatge 2

Evidències d'aprendre ensenyant

Font: Duran, 2014, p. 37

Segons aquest esquema, exposar un tema o ensenyar a una audiència passiva suposa menys beneficis que fer-ho amb una persona activa. El motiu és l'enriquiment que es produeix a conseqüència de la interacció entre les persones i l'intercanvi d'aprenentatges i opinions. A més a més, el context ideal és aquell que implica la participació d'un grup poc nombrós de persones com els equips cooperatius o la tutoria entre iguals ja que

afavoreixen el sorgiment de diàlegs bidireccionals profunds. Aquestos diàlegs promouen la capacitat de retindre i recordar de l'alumnat i suposen l'aprofundiment en el coneixement. El context ideal descrit és justament el que oferix l'ABE.

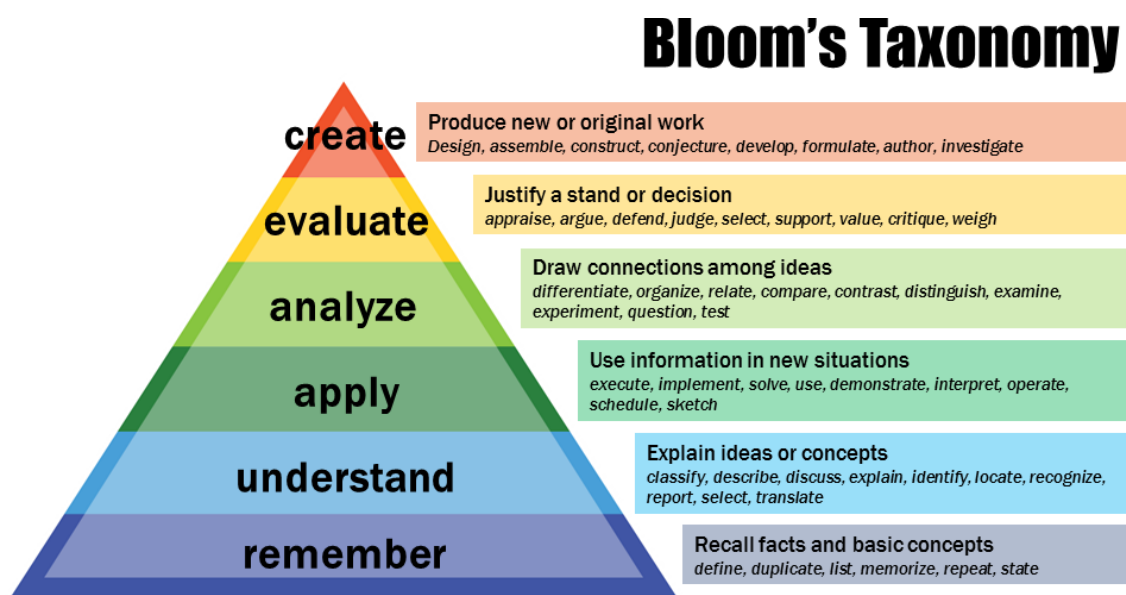
Aspectes didàctics

Jerarquitzar els recursos didàctics ens permet bastir l'ensenyament per tal que siga el més lògic i natural possible. Amb la piràmide de Blair podem saber el grau d'efectivitat de les distintes activitats per tal d'escollir aquelles que afavorisquen la consecució dels nostres objectius. De la mateixa manera, una gradació per nivells de dificultat dels processos cognitius és fonamental per tal d'organitzar el procés d'aprenentatge-ensenyança.

Al marc taxonòmic establert en 1956 per B. Bloom, i revisat en 2001 per un grup de psicòlegs cognitius, l'acció d'ensenyar suposa l'adquisició o superació, almenys parcialment, de les LOTS: *Lower Order-Thinking Skills* (Habilitats de pensament de nivell inferior), per poder posar en marxa les HOTS: *Higher Order-Thinking Skills* (Habilitats de pensament d'ordre superior). La seua classificació és la següent:

Imatge 3

Taxonomia de Bloom

Font: [Vanderbit Universit Center for Teaching](#)

Com es pot comprovar a l'esquema, els processos que Bloom situa a les categories més altes, com desenvolupar, formular, investigar, avaluar, raonar, jutjar o seleccionar, són els propis de la pràctica docent. Tot i així, per a l'adquisició de les HOTS és necessària la superació de les habilitats dels nivells inferiors, com s'ha apuntat anteriorment. Per exemple, per a ser capaç de justificar una articulació és necessari conèixer i recordar les regles estilístiques atribuïdes a cada època o moviment artístic.

Segons l'enfocament constructivista tot el que sabem està sent reconstruït permanentment, per tant, hem de partir sempre dels coneixements previs de l'alumnat. No cal dir que ells han de ser el centre de l'aprenentatge. Jean Piaget, creador d'aquesta teoria, entén tot aprenentatge com una reorganització de les estructures cognitives, els conceptes que coneguem van ampliant-se i tornant-se més abstractes segons creixem i acumulem experiències. El fet d'haver d'aplicar els coneixements, explicar-los de diverses maneres o verbalitzar-los pot fer que aquests donen un salt qualitatiu. A més a més, Piaget considera que l'aprenentatge sols té sentit en situacions de canvi, entenent-lo com a fruit de l'adaptació a una nova situació. Aquesta teoria exposa aspectes didàctics bàsics i alhora posa de relleu, de nou, el potencial de l'ABE com a recurs didàctic.

Al mateix temps que el constructivisme s'obri pas en terres austríaques, el tradicionalment considerat rival de Piaget, Lev Vygotski, emprèn una corrent de pensament diferent però amb algunes semblances. El principal concepte desenvolupat per Vygotski és la zona de desenvolupament pròxim (ZDP), en la qual els aprenentatges tenen lloc amb la major eficàcia. Treballar a la ZDP implica un progrés accelerat, allò que l'aprenent és capaç de realitzar cooperativament hui ho podrà fer independent i competentment demà. A la ZDP l'alumne/a treballa amb altra persona que pot ser el professor o un igual o *peer*, com és el cas de l'ABE.

Tot i que el mercat laboral del segle XXI valora cada dia més els professionals amb habilitats socials i emocionals, la realitat és que a les aules sembla que no ens hem adonat. Nombrosos estudis d'actualitat ressalten la importància del desenvolupament de les habilitats intrapersonals i interpersonals per aconseguir l'èxit: "La tasa de éxito de una persona en el trabajo depende de su Coeficiente Emocional (CE) y Coeficiente Intelectual (CI), a razón de 80:20" (Vera Millalén, 2016, p. 57). La innovació educativa que suposa l'ABE és sensible a les demandes d'una societat en canvi continu i per això aposta pel desenvolupament de les competències no cognitives, també anomenades, per influència de l'anglès, *soft skills*.

Les *soft skills*, denominades així en contraposició a les *hard skills* (habilitats tècniques), són el nucli de l'ABE, ja que es tracta d'una metodologia activa on l'alumne és el protagonista. L'autoestima, la competència comunicativa, el pensament crític, la creativitat, la resolució de problemes, la motivació, el lideratge, la capacitat de treball en equip, la col·laboració entre iguals, la resolució de conflictes, entre d'altres, són objectius ineludibles en aquest projecte. És a dir, la posada en pràctica del mateix comporta necessàriament l'aplicació i el desenvolupament de les mateixes.

Les últimes investigacions exposen "(...)que la sociedad está cambiando y las titulaciones «per se» no tienen el valor que se necesita para afrontar el reto laboral. Por ello, nuestro Sistema Educativo debe de ir «adaptándose» a los nuevos tiempos" (Mosquera Gende, 2018). Adoptar aquest nou enfocament esdevé, per tant, ja desde l'ensenyança no universitària, essencial.

D'altra banda, no es poden obviar les similituds existents entre el model pedagògic conegut com *flipped classroom* i la metodologia ABE. Novament, el terme *flip* prové de l'anglès i significa donar la volta, de manera més o menys abrupta. Ambdòs

enfocaments "flippegen" la classe alterant el seu ordre tradicional. El següent quadre mostra l'estructura d'una *flipped classroom*:

Imatge 4

Model *flipped classroom*

Font: Santiago, 2013, [The flipped classroom](#)

La única diferència entre aquesta estructura i la d'una classe d'ABE és que aquesta última no utilitza cap vídeo per tal d'introduir els temes. En la metodologia basada en l'ensenyament s'espera que l'alumnat, abans de la classe, reflexione i ordene els continguts que ha anat aprenent en les diferents assignatures per a, posteriorment, en la seua experiència com a docent, ser capaç de recuperar-los i aplicar-los de manera lògica. Promoure l'aprenentatge col·laboratiu i atorgar major atenció a la diversitat són sols dos dels nombrosos beneficis que comporta l'aplicació d'aquests models.

Queda evidenciat i raonat el poder de l'ensenyament per a millorar l'aprenentatge.

Aspectes clau

Les directrius didàctiques a tindre en compte en l'aplicació de l'ABE són:

- Partir dels coneixements previs.
- Aprofitar els beneficis que suposa treballar a la ZDP.
- Posar a l'alumne/a al centre del procés.
- Gradar els aprenentatges d'una manera natural.
- Fomentar el desenvolupament d'habilitats socials i emocionals.
- Vetllar per la significativitat dels aprenentatges (situació d'*expectancy*).

2.2. Originalitat

Si bé, l'ABE és un recurs poc explotat als sistemes educatius hi ha alguns centres formatius que han implementat projectes similars. Per exemple, a Pennsylvania alumnes d'informàtica de la Universitat fan classe a estudiants de batxillerat, qui al mateix temps ensenyen estudiants de secundària. Aquest programa rep el nom de mentorització en cascada i ha reportat nombrosos beneficis. Al context espanyol, destaca la tasca del

grup de recerca GRAI, abans nomenat, el qual ha col·laborat amb moltes escoles per a posar en marxa un programa de tutoria entre iguals. Aquest és un [exemple](#) d'un centre educatiu al barri del Raval, a Barcelona.

No obstant això, no hi ha cap temptativa al context dels Conservatoris Professionals de Música ni tampoc a l'ensenyança de nivell Superior, tot i tractar-se d'un context magnífic per al desenvolupament d'un programa d'aquest tipus.

Descripció de la pràctica

La implementació de l'ABE té lloc en dues fases:

1. **Fase de formació:** consisteix en la realització de tallers amb experts del món de la pedagogia musical en els quals participa tant l'alumnat com el professorat. Els tallers tindran un caràcter pràctic i actiu.

Tot i que aquestes sessions es poden dur a terme desde una perspectiva genèrica i no seria necessari separar les especialitats, a major especificitat, major eficiència. A més a més, tenint en compte que una de les màximes del projecte és la participació de la totalitat de l'alumnat, la creació de grups reduïts és ineludible. Per tant, aquesta formació s'organitza per especialitats i cursos.

La distribució detallada dels tallers es troba més endavant en aquest document a l'apartat de pressupostos. Per a la seua confecció s'ha prioritzat l'agrupació tant d'alumnat de cursos similars com d'instruments de la mateixa família alhora que s'ha vetllat per la igualtat d'oportunitats procurant en tot moment l'equilibri en quant a nombre d'alumnat. Els resultats d'aquest anàlisi han suposat la següent distribució: 13 tallers distribuïts de la següent manera: 3 tallers al departament de cant i piano (1 d'E.E. i 2 d'E.P.), 2 tallers al departament de corda (1 d'E.E. i 1 d'E.P.), 5 tallers al departament de Vent-fusta (tots E.P.) i 4 tallers al departament de Vent-metall (tots E.P.).

Els tallers tindran una durada de dues hores per a les ensenyances professionals i una hora per l'alumnat d'elemental. L'alumnat té la obligació d'assistir al taller que li corresponga mentre que el professorat ha d'intentar assistir a la totalitat de tallers que es realitzen al seu departament.

2. **Fase de pràctica:** en aquesta etapa del projecte, tindrà lloc l'intercanvi de lliçons entre l'alumnat. Per a la planificació i configuració d'aquesta fase s'ha d'atendre, i intentar respectar al màxim, els següents aspectes:
 - L'alumnat ha de rebre o impartir la lliçó en la seua hora habitual de classe, sempre que siga possible.
 - Les sessions de co-docència han de tindre una durada màxima de 30 minuts.
 - Afortunadament, la naturalesa de les ensenyances musicals no segueix una rígida i inamovible programació de continguts sino que el procés l'estableix cada aprenent en funció de les seues capacitats i destreses. Per tant, els alumnes de cursos inferiors poden sobradament ajudar a alumnes de cursos més avançats. No obstant, les diferències d'edats poden ser un obstacle per a establir relacions o tindre una comunicació efectiva. Per tot això,

s'estableix una diferència de curs màxima de dos anys en ensenyances elementals i de tres en professionals.

Cronograma

Tal i com es va adelantar a la justificació del projecte, un dels objectius d'aquesta iniciativa és reformular la Setmana Cultural del centre. Si bé és cert que la consecució d'ambdues fases no és viable en una única setmana, la nostra proposta és concentrar els 14 tallers en aquesta setmana a raó de 3 tallers per dia, aproximadament. Les sessions-taller poden tindre lloc de manera paral·lela, ja que van adreçades a públics específics i distints. Tradicionalment el Conservatori Mestre Vert ha programat la Setmana Cultural de manera anual coincidint amb les setmanes lectives que hi ha entre les Falles i les Pasqües. No obstant, amb aquest projecte es plantegen dues novetats; d'una banda la possibilitat de donar-li un caràcter trimestral a l'esmentada setmana i d'altra aprofitar les setmanes posteriors als exàmens d'avaluació, en les quals el rendiment acadèmic dels alumnes minva considerablement. Evidentment, la realització trimestral d'aquesta setmana comporta l'augment del pressupost necessari i, per tant, dependrà de la partida econòmica disponible pel programa.

Les dates aproximades de realització de la Setmana Cultural, i fase primera, pel curs 2019/20 són:

- Setmana del 16 de desembre.
- Setmana del 23 o del 30 d'abril.
- Setmana del 8 de juny.

Si amb el pressupost sols permetera la realització d'una única setmana cultural, aquesta tindria lloc a la primera avaluació, és a dir, seria la setmana del 16 de desembre per tal de comptar amb temps suficient per aplicar els aprenentatges dels tallers.

Per qüestions logístiques, la fase de pràctiques s'allargarà més en el temps. Tenint en compte que la fase de formació té un caràcter necessàriament previ, la posada en pràctica d'aquesta segona fase tindrà lloc en les sessions intermèdies entre les setmanes culturals. El calendari detallat de les sessions serà elaborat pel coordinador del projecte.

2.3. Metodologia

El projecte en sí es basa en l'anàlisi i aplicació d'una metodologia innovadora i activa, ja que l'alumne és, en tot moment, el protagonista del procés, tal i com s'ha exposat detalladament al marc teòric. La figura del professor es situa en un pla secundari deixant a les mans de l'alumnat la tasca d'ensenyar i aprendre. D'aquesta manera, l'aprenentatge adquireix significativitat i sentit, al necessitar posar en pràctica els seus coneixements. El fet d'haver d'ensenyar a altres alumnes implica la integració dels aprenentatges de manera accelerada i quasi inconscient. A més a més, l'estudiant ha d'analitzar el context i l'alumne a qui està ensenyant per tal d'identificar les dificultats i problemes, utilitzar diferents estratègies per tal de resoldre'ls, avaluar el progrés, etc. Aquestes tasques requereixen la reflexió conscient de l'alumnat tant de manera prèvia a la classe com durant la mateixa i al finalitzar-la, la qual cosa afavoreix l'aprenentatge.

Tot aquest procés s'ha de dur a terme desde l'autonomia del discent que es converteix, per un moment, en docent que aprèn. El rol del professor es limita, per tant, a la supervisió i orientació del mateix. La planificació de la sessió, les tares a realitzar i les decisions han de ser preses pel discent amb l'objectiu de dotar d'utilitat i rendiment la seua classe.

A més i damunt, la pràctica que l'ABE ofereix a l'alumnat es situa en un context real; amb estudiants i problemàtiques concretes, en situacions d'interacció i amb un temps real, fets que afavoreixen, de nou, notablement la implicació i motivació de l'alumnat i, consegüentment, el seu aprenentatge.

2.4. Sostenibilitat

Viabilitat econòmica

L'ABE és un recurs metodològic que no implica necessàriament disposar d'una partida econòmica per a la seua realització. Si bé és cert que amb un modest pressupost pot augmentar notablement la seua eficàcia.

Viabilitat tècnica

Per tal de portar a terme l'esmentat projecte és essencial la figura d'un coordinador ja que un projecte d'aquestes característiques, que implica la participació de la totalitat de l'alumnat i professorat, suposa un gran treball de planificació. Les tasques del coordinador del projecte són: confeccionar els quadrants de les classes dels 450 alumnes, organitzar la programació de la setmana/es de l'ABE al centre i coordinar-se amb els professionals externs, tant pels temes econòmics com d'agenda.

Perdurabilitat

El nostre objectiu és que el centre incorpore aquesta iniciativa a la seua rutina, de la mateixa manera que s'ha fet amb altres activitats, com ara les audicions i concerts o els concursos.

Un dels avantatges del nostre plantejament és la possibilitat d'adaptar el projecte a la disponibilitat econòmica de que el centre dispose en cada moment. Com s'ha explicat anteriorment, la implementació de l'ABE es divideix en dues fases: una fase de formació (tant per alumnes com per a professors) que precisa certs recursos econòmics, i una segona fase de pràctica, en la qual els alumnes es beneficien dels avantatges d'ensenyar a altres alumnes, posant en pràctica els aprenentatges obtinguts a la primera fase. Tot i que la rendibilitat del projecte és clarament superior si es duen a terme ambdues fases, la realització de les pràctiques comporta per sí mateixa molts beneficis, especialment per a l'alumnat.

2.5. Transferència

L'aplicació de la metodologia ABE en el Conservatori Mestre Vert suposa fonamentalment la constatació de la veracitat de la seua eficàcia. Podríem afirmar que es tracta de la fase de pilotatge d'un recurs aplicable a qualsevol centre educatiu, no sense una anàlisi conscient del centre i una planificació exhaustiva.

Com qualsevol procés de pilotatge, el projecte que presentem està en constant evolució. Els resultats de la nostra investigació activa i l'anàlisi de les primeres experiències d'aplicació reals seran recopilats a un portfoli que estarà a disposició de qualsevol centre educatiu que ho precise. En ell, s'especificaran les principals claus i directrius a seguir per tal d'implementar aquest recurs amb èxit i les possibles dificultats, amb recomanacions per a la seua prevenció i resolució. A més a més, s'inclourà la descripció del nostre programa i les millores assolides.

Amb aquesta informació i un equip de professionals compromès i amb il·lusió l'èxit de l'aplicació d'aquest recurs metodològic en conservatoris de tots els nivells o escoles de música està garantida.

2.6. Participació

La posada en marxa del projecte presentat implica la participació de la totalitat d'alumnat i professorat del centre. No es pot oblidar tampoc el modest, però imprescindible, paper de les famílies que han de comprometre's a col·laborar amb el centre i assumir els puntuals canvis en la planificació dels horaris dels seus fills i filles. Justament per les dimensions d'aquesta iniciativa és necessari un gran treball de coordinació, planificació i cooperació de tota la comunitat educativa.

El professorat, depenent de la fase del projecte, té un caràcter més actiu (tallers) o deixa el protagonisme a l'alumnat i es trasllada a un segon lloc (pràctiques). Els tallers formatius programats fomenten el treball col·laboratiu tant entre els docents com entre l'alumnat i entre els docents i l'alumnat. Una de les característiques d'aquest projecte és justament la difuminació dels rols predefinits dels agents implicats i el trencament amb les barreres tradicionals de l'aula. D'aquesta manera, l'objectiu de la fase de tallers és que tant l'alumnat com el professorat tinguen un paper actiu que fomenti la seua participació i cooperació. En canvi, a la segona fase del projecte el professorat juga un rol d'orientador o guia del procés de co-docència de l'alumnat.

L'actuació de l'alumnat, per contra, és sempre activa i col·laborativa la qual cosa promou la implicació d'aquest col·lectiu. Cada alumne/a del conservatori va a disposar d'una sessió de curta durada (30 minuts com a màxim) per tal de posar en pràctica les seues habilitats com a docent. Aquest disseny garanteix la participació activa de la totalitat de l'alumnat i, presumiblement la seua motivació.

En definitiva, la co-docència pot ser entesa com un treball cooperatiu entre tots els agents que intervenen: l'alumne-professor que vol fer-se entendre, l'alumne-alumne que vol entendre el que li expliquen i el professor-guia que ajuda i dirigeix el procés. A més a més, la realització de les activitats proposades va a reportar nombrosos beneficis tant a la comunitat educativa com a l'entorn sociocultural del centre que es beneficiarà d'un col·lectiu format en habilitats i valors com la cooperació, l'esforç, la reflexió, la planificació i les bones pràctiques comunicatives.

2.7. Caràcter Inclusiu

L'ABE és, per definició, una metodologia inclusiva ja que implica el treball cooperatiu de l'alumnat. El gran actiu d'aquest programa és justament la diversitat tant de l'alumnat com del professorat que permet que tots els agents implicats s'enriqueixen de les

aportacions dels altres en un fenomen tan creatiu i subjectiu com és la música. Precisament aquesta subjectivitat, justificada pel fet que cada persona pot interpretar una partitura de manera distinta, suposa un gran alicient ja que es converteix en una ferramenta d'enriquiment extraordinària.

La interpretació d'una peça musical pot vore's enriquida amb qualsevol persona i/o situació, per això, els i les intèrprets estan formant-se permanentment i rebent consells al llarg de tota la seua vida. L'aprenentatge d'un instrument és guiat pels professors/es però és cada alumne/a de manera autònoma qui desenvolupa nombroses estratègies i recursos, probablement, distintes a les que se li han ensenyat. Les barreres desapareixen perquè cada persona posseeix unes habilitats distintes i desenvolupa diferents maneres d'aprendre, totes elles vàlides, tal i com demostra H. Gardner a la seua teoria sobre les intel·ligències múltiples. Es tracta d'un procés altament creatiu i, compartir aquestos descobriments és imprescindible.

D'altra banda, desenvolupar la capacitat pedagògica de l'alumnat amb eines que els ajuden a reconèixer al seua vàlua com a docents va a augmentar la consideració que tenen sobre les seues possibilitats i promoure una cooperació eficient entre ells i elles. Independentment del fet que trien la docència com a opció laboral, l'alumnat s'haurà aproximat a ella des d'un entorn cuidat i supervisat. L'experiència positiva generada indubtablement tindrà conseqüències i beneficis a nivell local.

En conclusió, la co-docència és una estratègia integradora. Es tracta d'una ferramenta d'inclusió on els judicis de valor, promoguts per la competitivitat pròpia del món musical, cedixen el lloc als consells i recomanacions d'iguals que intenten ajudar-se. No hi ha millor àrea on aplicar el format P2P (*peer to peer* o d'igual a igual).

2.8. Plurilingüisme

El nostre centre, tot i estar situat en una zona de parla valenciana, és un centre plurilingüe on les dues llengües oficials de la Comunitat Valenciana són emprades indistintament tant a nivell oral com escrit. Aquest projecte implica la participació d'experts de tot arreu, per tant, els idiomes que es van a emprar al projecte són el castellà, el valencià, l'anglès i, probablement, el francès.

Als tallers i a les sessions pràctiques, la competència comunicativa tant de l'alumnat com del professorat, està en constant desenvolupament. La seua naturalesa pràctica implica una interacció i participació activa al llarg de la sessió, la qual suposa la millora de destreses orals com l'habilitat d'escoltar, parlar i interactuar. D'altra banda, amb l'anàlisi i la reflexió posterior es treballa la competència escriptora de tots els agents.

A més a més, el fet que algunes de les sessions formatives es desenrotllen en idiomes estrangers, com l'anglès o el francès, no solament implica la pràctica del plurilingüisme sino que mostra als alumnes la importància de ser competent en aquest àmbit. En les sessions l'alumnat pot adonar-se de l'enorme avantatge que suposa ser capaç de comunicar-se en una llengua estrangera. Aquesta és, de fet, una pràctica molt comú a l'àmbit de la música, on una quantitat considerable d'alumnat finalitza els seus estudis superiors o de posgrau en centres europeus. D'aquesta manera, el projecte contribueix a

traslladar a l'alumnat la importància que la competència plurilingüe tindrà en el seu futur, i a posar-la en pràctica en un context real.

3. **Avaluació i impacte**

L'avaluació d'aquest projecte es realitza tenint en compte tres elements fonamentals: els criteris d'avaluació, els instruments i l'impacte que es desitja tenir.

3.1. **Indicadors i criteris d'avaluació**

L'avaluació d'aquest projecte té lloc en dos fases: una avaluació de caràcter general realitzada per l'equip directiu, tenint en compte l'opinió de tota la comunitat educativa, especialment al claustre, i una avaluació que realitza cada tutor als seus alumnes.

Per tal d'establir el criteris de l'avaluació general és necessari distingir quatre categories: la coordinació i planificació del projecte, l'impacte que ha suposat en l'alumnat, el professorat i la comunitat educativa.

CRITERI D'AVALUACIÓ	INDICADORS
El Projecte	
Planificar les activitats sense alterar significativament l'horari habitual de l'alumnat.	Percentatge d'activitats programades que han respectat l'horari habitual de l'alumnat.
Comptar amb professionals de totes les especialitats a la setmana cultural.	Percentatge d'especialitats que ha gaudit de tallers amb professionals del seu àmbit.
Dinamitzar la setmana cultural.	Anàlisi i comparativa amb la setmana cultural anterior.
Organitzar adequadament la setmana cultural.	Nombre d'incidències sorgides.
L'Alumnat	
Millorar el nivell de l'alumnat.	Avaluació i comentaris del professorat.
	Millora de les qualificacions respecte al curs anterior.
Participar activament en totes les activitats proposades.	Percentatge de participació de l'alumnat.
Tenir una actitud positiva vers el projecte.	<i>Feedback</i> rebut a través dels qüestionaris.
	Percepció del professorat.

Incorporar un nou recurs d'aprenentatge que permeti a l'alumnat aprofitar-se dels beneficis de la pràctica d'ensenyar.	Resultats de les rúbriques tutorial. <i>Feedback</i> rebut a través dels qüestionaris.
Oferir a l'alumnat la pràctica d'una opció laboral en un context real.	Percentatge d'alumnat dels darrers cursos que ha participat.
Promoure la elecció d'itineraris pedagògics.	Nombre d'alumnat que continua els seus estudis amb opcions relacionades amb la pedagogia.
El Professorat	
Participar i implicar-se en el projecte.	Percentatge de participació del professorat.
Tenir una actitud positiva vers el projecte.	<i>Feedback</i> rebut a través dels qüestionaris. Percepció de l'equip directiu.
Resultar d'utilitat pels docents.	
Crear un context de formació i reciclatge de qualitat pels docents.	
Millorar la qualitat de l'ensenyança impartida en el centre.	Millora de les qualificacions obtingudes respecte al curs anterior.
	Anàlisi del nivell de l'alumnat a les audicions i examens.
La Comunitat Educativa (especialment famílies)	
Participar i col·laborar amb el projecte.	Nombre de problemes derivats de la falta de col·laboració de les famílies.
Mostrar una actitud oberta i positiva.	<i>Feedback</i> rebut a través dels qüestionaris.
	Percepció i comentaris del claustre.

L'avaluació dels tutors avaluarà de manera més concreta la sessió de co-docència de cada alumne/a ja que l'avaluació general de l'alumnat ja està contemplada a l'avaluació general del projecte. La següent taula mostra els continguts a incloure a les rúbriques tutorial.

CRITERI D'AVALUACIÓ	INDICADORS
Alumne/a docent	
Generals	
Valorar els aspectes que és necessari treballar.	Reconeix els errors de lectura mitjançant la partitura.
	Reconeix els punts on es pot realitzar una potencial millora de la interpretació.
	Reconeix els punts on hi ha dificultats tècniques.
Fer ús de les recomanacions i consells rebuts als tallers.	Aplica les tècniques d'estudi apreses en els tallers.
Aportar solucions als problemes tècnics i/o interpretatius.	Planteja exercicis per a treballar els problemes tècnics.
	Planteja exercicis per a treballar els problemes interpretatius.
Soft Skills	
Mostrar capacitat de comunicació i claredat a l'hora d'exposar les idees.	Fa arribar a l'alumne/a amb claredat allò que vol expressar.
	Exposa les idees amb ordre i coherència.
Mostrar capacitat d'empatia amb l'alumne/a a qui fa classe.	Observa les reaccions de l'alumne/a i les té en compte.
	El registre lingüístic utilitzat s'adequa al context i la relació entre ambdós.
Mostrar capacitat de motivació.	Anima l'alumne/a a continuar estudiant i millorant l'obra.

3.2. Instruments d'avaluació

La coavaluació és necessària quan es tracta d'avaluar una iniciativa tan ambiciosa com aquesta. Per tal d'atendre a tots els agents implicats al procés es proposen els següents instruments d'avaluació:

Rúbriques (el·laborades a partir dels criteris i indicadors detallats sobre estes línies)

Qüestionaris

Per tal d'avaluar els resultats i la utilitat d'un projecte d'aquestes dimensions és fonamental conèixer el grau de satisfacció de tots els agents que intervenen al procés. Per tant, són un instrument bàsic per a la valoració del projecte. Es proposa la confecció de quatre qüestionaris: dos pels alumnes, un pel professorat i un quart per a les famílies. Els qüestionaris dels alumnes contemplaran el grau d'utilitat de la classe rebuda i de la classe impartida. Tot i no disposar de la formació i els coneixements d'un professional, el discent és capaç de fer una valoració qualitativa. D'altra banda, l'autoavaluació sobre la pràctica docent pròpia contribueix a fomentar la reflexió i la capacitat crítica, dos qualitats molt valorades en l'actualitat, incloses dins de les ja recurrents *soft skills*. Mitjançant la seua reflexió, l'alumne o alumna que impartix la classe ha de valorar la influència que ha tingut en l'altra persona, per a la qual cosa necessita analitzar la utilitat dels consells aportats, la millora de l'obra durant la sessió, l'aportació d'elements o idees que ajuden a la millora a llarg plaç de la peça, la qualitat de la comunicació i el foment de la motivació, entre altres. Aquesta reflexió posterior a la classe impartida pot ser especialment útil pels docents, ja que es tracta d'un reflex del que fa habitualment un professional de la docència.

A banda dels qüestionaris físics, la percepció i impressions que tant el professorat com l'equip directiu tenen poden ser de gran ajuda a l'hora de valorar l'impacte i l'acollida del projecte.

Portfoli

El portfoli, a més de ser una ferramenta per a l'avaluació, té moltes altres finalitats. Com s'ha exposat més avant, es tracta d'un document que recull els resultats de la nostra investigació i l'anàlisi de les primeres experiències d'aplicació reals que facilitaran la transferència i aplicació d'aquest projecte en centres similars. D'altra banda, el portfoli inclourà la totalitat de les respostes dels qüestionaris distribuïts. L'anàlisi d'aquestes enquestes ens permetrà valorar l'impacte del projecte.

Estudi dels egressats

Una vegada finalitzats els estudis al nostre centre, l'alumnat disposa de nombroses opcions per continuar amb la seua formació musical. La recollida i anàlisi de les distintes eleccions, preferències i trajectòries dels egressats pot ser de gran utilitat, no sols per aquest projecte, sinó per ajudar i orientar a les generacions posteriors.

Comparativa de qualificacions

Per tal de dotar d'objectivitat al procés d'avaluació es planteja la realització d'una avaluació de caire quantitatiu. Es tracta de comparar i analitzar per departaments els resultats acadèmics del nostre alumnat respecte al curs anterior. Aquesta eina pot ser molt útil per aportar veracitat i realisme al procés.

3.3. Impacte

Les principals ferramentes per tal de valorar l'impacte i la eficàcia del projecte seràn el portfoli amb els qüestionaris en ell recollits i les rúbriques. L'anàlisi dels resultats

d'aquests documents pot aportar informació molt valuosa pel projecte. Per a conèixer l'impacte d'aquesta experiència analitzarem si el projecte:

- A. Ha suposat el perfeccionament de la pràctica de l'alumnat com a estudiant, especialment en la qualitat i gestió de l'estudi a casa.
- B. Ha impulsat l'alumnat a considerar la pedagogia com una vocació, o al contrari els ha fet adonar-se'n que és una àrea poc afí amb ells.
- C. Ha provocat l'actualització i el reciclatge del personal docent.
- D. Ha permès la reformulació de la Setmana Cultural.
- E. Ha augmentat la implicació i motivació de tots els membres de la comunitat educativa amb el centre.

En conjunt, per tal que la valoració del projecte siga positiva és necessari que l'anàlisi de l'impacte que el projecte ha tingut mostre evidències clares i reals de la seua utilitat.

4. Conclusions

La investigació presentada es troba en un estat embrionari, ja que, com s'apuntava a l'inici, aquest projecte naix de les inquietuds del Claustre actual del centre, dinàmic i inquiet. No obstant, aquesta iniciativa suposa el punt de partida i el context ideal per a la recerca ja que estimula al professorat per a la consecució d'aquesta tasca.

Com es tracta d'un projecte de grans dimensions, l'aplicació del mateix es farà d'una manera paulatina, és a dir, els objectius presentats es preveuen a llarg termini. Pel proper curs escolar 20/21 s'ha planificat la participació dels alumnes de quart, cinqué i sisé curs d'ensenyances professionals a mode de prova, per tal de testar les possibles complicacions del projecte i tindre capacitat per a resoldre'ls.

Les demandes i els reptes de la nova societat, que presenta perfils d'alumnat en constant canvi, suposen un panorama desafiant, però força il·lusionant. L'única resposta possible amb aquest horitzó és la formació i actualització continuada dels nostres mètodes i recursos com a docents. Tanmateix, aquest projecte es presenta tan sols com el continent amb el qual dur a terme la transformació dels continguts, que en aquest cas inclou els procediments i recursos d'ensenyança. Es tracta de la nostra eina particular per a contribuir a la revolució educativa necessària i indefugible de l'educació als Conservatoris de Música.

5. Pressupost

Com s'ha desenvolupat al llarg d'aquest document, aquest projecte consta de dues fases. Sols la primera fase, l'anomenada fase de formació, requereix d'una partida econòmica per a la seua realització. A més a més, aquesta formació pot tindre lloc una vegada per curs escolar, dues vegades o fins i tot tres, depenent del pressupost que disposem. La previsió econòmica detallada a continuació contempla una única setmana de formació (un únic taller per alumne), si disposarem d'un pressupost més dilatat ampliaríem la formació tal i com s'ha concretat.

Els honoraris dels professionals que impartiran els tallers són de 60€/hora, més el desplaçament. Tenint en compte que participaran experts de tota Espanya i, fins i tot, de l'estranger, és important tindre en compte aquesta partida.

5.1 Previsió Econòmica dels Tallers

Especialitat	Nombre d'alumnes	Nombre de tallers	Nombre d'hores	Honoraris
Cant i Piano	18 d'E.E.	1 taller d'E.E.	1h	60€
	55 d'E.P.	2 tallers d'E.P.	4h	240€
Dept. de Cant i Piano	73	3 tallers	5h	300€
Clarinet	75 d'E.P.	2 tallers d'E.P.	4h	240€
Flauta Travessera	39 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Saxofò	41 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Oboè i Fagot	31 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Dept. de Vent-Fusta	186	5 tallers	10h	600€
Violí, viola, violoncel, contrabaix i guitarra	19 d'E.E.	1 taller d'E.E.	1h	60€
	42 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Departament de Corda	61	2 tallers	3h	180€
Trompeta	42 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Trombó i tuba	33 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Trompa	19 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Percussió	28 d'E.P.	1 taller d'E.P.	2h	120€
Dept. de Vent-Metall	122	4 tallers	8h	480€
TOTAL	442	14 tallers	26h	1560€

5.2 Previsió Econòmica dels Desplaçaments

Aquesta partida podrà variar considerablement en funció del personal escollit per tal de dur a terme la formació. S'assigna de manera aproximada el valor de 50€ per persona tenint en compte la possible variació del mateix.

Nombre de Professionals	Import per desplaçament	Total
14	50€	700€

Per tant, el pressupost necessari per a la consecució d'aquesta fase és de **2260€**.

6. Annex

6.1. Bibliografia i Webgrafia d'ampliació

- Annis, L.F. (1983). The processes and effects of peer tutoring. *Human Learning Journal of Practical Research & Applications*, 2(1), 39-47.
- Armstrong, P. Blooms taxonomy. Recuperat el 23 d'abril de: [Vanderbilt University](#)
- Baudrit, A. (2000). *El tutor: Procesos de tutela entre alumnos*. Barcelona, Espanya: Paidós.
- Baudrit, A. (2012). *Interacción entre alumnos. Cuando la ayuda mutua enriquece el conocimiento*. Madrid, Espanya: Marcea.
- Borrás, F., i Gómez, I. (2010). Dos experiencias de aprendizaje cooperativo: Clase de instrumento y conjunto musical. *Eufonía: Didáctica de la Música*, 50, 109-120.
- Caño, M. de; Elices, J.; i Palazuelo, M. (2003). *Interacción entre iguales, desarrollo cognitivo y aprendizaje*. Valladolid, Espanya: Universidad de Valladolid.
- Cohen, E.; Brody, C.; i Sapon-Shevin, M. (2004). *Teaching Cooperative Learning*. Albany, Estats Units: State of University of New York.
- Díaz-Aguado, M. J. (2003). *Educación intercultural y aprendizaje cooperativo*. Madrid, Espanya: Ediciones Pirámide.
- Duran, D. (2009). *La educación inclusiva: De la exclusión a la plena participación de todo el alumnado*. Barcelona, Espanya: Horsori.
- Duran, D. (2014). *Aprensenar. Evidencias científicas e implicaciones educativas*. Madrid, Espanya: Narcea Ediciones.
- Duran, D. (2017). ¿Se puede aprender enseñando? Evidencias científicas e implicaciones educativas. *Aula de Innovación Educativa*. Recuperat el 18 d'abril de 2019, de: [Fundación Dialnet](#)
- Duran, D. (Coord.), Flores, M., Oller, M., Corcelles, M., Miquel, E., i Blanch, S. (2018). *Llegim i escrivim en parella: Tutoria entre iguals, amb implicació familiar, per a la competència comunicativa*. Barcelona, Espanya: Horsori.
- Duran, D., i Topping, K. J. (2017). *Learning by teaching: Evidence-based strategies to enhance learning in the classroom*. London & New York: Routledge.
- Duran, D. (2017). Aprendizaje entre iguales en música: Cooperación y tutoría entre alumnos. *Eufonía: Didáctica de la Música*, 72, 7-12
- East, M., Tolosa, C., i Villers, H. (2012). Reciprocal role peer tutoring: Can it enhance students' motivation and perceptions of proficiency when learning a foreign language? *Babel*, 47(1), 25-31.
- Equipo técnico. (2017). *La pirámide del aprendizaje - ¿Cómo enseñar?*. Recuperat de: [Centro Hera](#)
- Falchikov, N. (2001). *Learning together. Peer tutoring in higher education*. Londres, Regne Unit: Routledge-Falmer.
- Fernández, P. i Melero M.A.(1995). *La interacción social en contextos educativos*. Madrid, Espanya: Editorial S. XXI.

- Flores, M., Duran, D., i Albarracín, L. (2016). *(En)Raonem en parella. Tutoria entre iguals per a la resolució cooperativa de problemes quotidians*. Barcelona, Espanya: Horsori.
- Forehand, M. (2005). Bloom's taxonomy: Original and revised... In M. Orey (Ed.), *Emerging perspectives on learning, teaching and technology*. Recuperat el 21 d'abril de 2019, de: [coe](#)
- Gardner, H. (2011). *Inteligencias múltiples: la teoría en la práctica*. Barcelona, España: Paidós Ibérica.
- Gordon, E. (2005). *Peer tutoring. A teacher's resource guide*. Lanham Maryland, Estats Units: Scarecrow Education.
- Huguet, T., i Lázaro, L. (2018). Iniciar i sostenir pràctiques de docència compartida a les aules. *Guix*, 448, 49-54.
- Janney, R. i Snell, M. (2006). *Social relationships & Peer Support*. Baltimore, Estats Units: Brookes.
- Marina, J.A. (2011). *Los secretos de la motivación*. Barcelona, Espanya: Ariel.
- Moliner, L., Gambard, L., i Prades, X. (2010). Aprender mientras enseñas. *Cuadernos de Pedagogía*, 405, 28-30.
- Moliner, L. (2015). *La tutoría entre iguales: Aspectos teóricos y elementos básicos para su planificación*. Castelló de la Plana, Espanya: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- Mosquera Gende, I. (2018, 24 de setembre). Las soft skills aterrizan en Educación y revolucionan las competencias de los alumnos y los profesores. *Unir Revista*. Recuperat el 25 d'abril de: [UNIR Revista](#)
- Pàgina web del [GRAI](#)
- Oller, M., Navas, C., i Carrera, J. (2018). Docència compartida a l'aula: Reptes i possibilitats. *Guix*, 448, 43-48.
- Paredes, E. (2006). Jóvenes que se ayudan para aprender. *Cuadernos de Pedagogía*, 357, 42-45.
- Regader, B. La teoría del aprendizaje de Jean Piaget. Recuperat de: [Psicología i ment](#)
- Santana Cabrera, E.G. (2018). *Las soft skills y la educación*. Recuperat el 28 d'abril de: [Ined](#)
- Ustrell Ibarz, M. (2015). *La co-docencia como herramienta de inclusión*. Projecte final de Grau, Universidad Internacional de la Rioja, Espanya. Recuperat el 26 d'abril de: [RE-UNIR](#)
- Vera Millalén, F. (2016). Infusión de habilidades blandas en el currículo de la educación superior: clave para el desarrollo de capital humano avanzado. *Akademeia* 7(1), 53-73.